

«Παρά Θεοῦ πάντα»:
Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος
ὁ «ἐξ Ἀπορρήτων» (1641-1709)
καὶ ἡ Ὁρθοδοξία

Δημητρίου Τζελέπη*

Εἰσαγωγικά

Μιλώντας γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τὸν ἀποκαλούμενο «ἐξ Ἀπορρήτων» (1641-1709)¹, ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ κειμένου: «Ἀποσημειώσεις εἰς τὸν βίον Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ περι-

* Ὁ Δημήτριος Τζελέπης εἶναι διδάκτωρ καὶ μεταδιδάκτωρ τοῦ Τμήματος Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

1. Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, γιὸς τοῦ Νικόλαου Μαυρογορδάτου [sic] καὶ τῆς Ρωξάνδρας Σκαρλάτου, ὑπῆρξε ὁ Φαναριώτης ἐκεῖνος –ἀπὸ τὴν πρώτην γενιὰ τῶν Φαναριωτῶν– ποὺ ἄφησαν ἔντονο τὸ στίγμα τους κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα. Ἄνθρωπος τῆς μελέτης ἀλλὰ καὶ τῆς δράσης, ἔμεινε γνωστὸς στὴν ἱστορία γιὰ λόγους ποικίλους. Κατ' ἀρχάς, κέρδισε ἐπάξια μία θέση στὸ εὐρωπαϊκὸ ἐπιστημονικὸ στερέωμα γιὰ τὴν διδακτορικὴ του διατριβή (1664), τὴν ὁποία ἐξεπόνησε ἀρχικὰ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας καὶ κατόπιν τῆς Μπολόνιας, μὲ θέμα τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος καὶ τὴ συμβολὴ τῶν πνευμόνων στὴ ζωτικὴ αὐτὴν διαδικασίαν τοῦ ἀνθρώπινου ὁργανισμοῦ. Ἐπιστρέφοντας ἔπειτα στὴν Κωνσταντινούπολη, διακρίθηκε καὶ ὡς δάσκαλος στὴ Σχολὴ τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ (1665-1671/2). Σημαντικὸ ὅμως ὑπῆρξε καὶ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο, τὸ ὁποῖο καλύπτει τομεῖς πολλοὺς, ὅπως τὴν ἱστορίαν, τὴ γλῶσσαν, τὴ φιλοσοφίαν, τὴν τέχνην, τὴ ρητορικὴν, ἀκόμη καὶ τὴ θεολογίαν. Τέλος, μεγάλο ὑπῆρξε τὸ καύχημά του καὶ καθοριστικὴ ἡ συμβολὴ του στὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τοῦ Κάρλοβιτς (1699), στὴν ὁποία ἔλαβε μέρος ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ὑψηλῆς Πύλης μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ «Μεγάλου Διερμηνέως». Γιὰ ἀναλυτικώτερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ «ἐξ Ἀπορρήτων» βλ. Δ. Τζελέπης, *Τὰ Πρωμαϊκὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ «ἐξ Ἀπορρήτων»*, τόμ. Α΄, Ὁ συγγραφέας καὶ τὸ ἔργο του. Πρόλογοι Δημήτρης Γ. Ἀποστολοπούλου – Νίκος Ἑμμ. Μαυρέλος, ἐκδ. Ἡρόδοτος, Ἀθήνα 2023, σσ. 19-124.

φήμου μινίστρου τῆς Ὁθωμανικῆς Πόρτας», ἐπισημαίνει τὰ ἐξῆς: «Ὁ περίφημος Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἦτο εὐσεβέστατος εἰς τὰ θεῖα, ἐχθρὸς ἀδιάλλακτος τῶν ἀθέων, δὲν ἤθελεν ὄχι μόνον νὰ συνομιλήσῃ μαζί τους, ἀλλ' οὔτε νὰ τοὺς βλέπῃ [...]. Δὲν ἄρχιζε καμμίαν ὑπόθεσιν χωρὶς τὴν ἐπίκλησιν τῆς θείας βοηθείας [...]. Ἡ εὐσέβεια ὁμῶς ὅπου ἤσκει ἦτο χωρὶς δεισιδαιμονίαν καὶ χωρὶς ὑπόκρισιν [...]. Δὲν ἔλειπον οὔτε ἀπὸ τὸν νοῦν του οὔτε ἀπὸ τὸ στόμα του σύντομοι καὶ ἐπικαίριοι εὐχαὶ χωρὶς κρότον. Καὶ ἐπειδὴ ὄχι ὁ τόπος μόνον, ἀλλὰ καὶ ἡ διάπυρος διάθεσις γεννᾷ τὴν προσευχήν, ἐπροσεύχετο καθήμενος, ἰστάμενος, βαδίζων, ἱππεύων, ἐν τῇ αὐτῇ ὁμιλῶν τοῖς κρατοῦσιν, ἐν τῇ κλίνῃ ἤδη χωρῶν εἰς ὕπνον, καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ὕπνῳ»². Καὶ ὁ ἀνώνυμος συνεχίζει: «Ὁ δὲ ζήλος ὅπου εἶχε διὰ τὴν σύστασιν καὶ τιμὴν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ἦτο θερμὸς καὶ διάπυρος, δὲν ἐφείδετο οὔτε τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ, οὔτε τῆς ἰδίας τιμῆς, οὔτε αὐτῆς τῆς ζωῆς διὰ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰ ἐνδεχόμενα δεινὰ τῆς κοινῆς Μητρὸς»³.

Ὅμως, καὶ ὁ Ἰάκωβος Ἀργεῖος, «Ὑπατος Φιλόσοφος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας» καὶ παιδαγωγὸς τῶν παιδιῶν τοῦ «ἐξ Ἀπορρήτων», μιλώντας γιὰ τὸν ὀρθόδοξο Μαυροκορδάτο, θὰ γράφει σὲ λίγες μόνον ἀράδες, στὸ κείμενό του ποὺ προτάσσεται τῆς ἱστορίας τῶν Ἑβραίων, τῆς τιτλοφορούμενης *Τὰ Ἰουδαϊκά*: «Ἀλλ' ἐκεῖνῳ γ' ἐν ἐδόκει ἀξίωμα μέγιστον καὶ καύχημα, τὸ Χριστιανὸν εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι, καὶ τὴν ψυχὴν αὐτὴν προσέσθαι ὑπὲρ τῆς τοῦ Χριστοῦ κλήσεως». Προκειμένου μάλιστα νὰ φανεῖ ἐναργέστερα τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα τοῦ Ἀλέξανδρου, ἐπισημαίνει καὶ τὰ ἐξῆς: «Τῆς μὲν γὰρ χαμαιζήλου, καὶ σήμερον μὲν οὔσης, αὔριον δὲ μὴ οὔσης κατέπτυσε

2. Τὴν ἀδιάλειπτη προσευχὴ τοῦ Μαυροκορδάτου τὴν ἐπισημαίνει καὶ ὁ Καيسάριος Δαπόντες: «Καὶ εἰς τὸ καῖκι, καὶ εἰς τὸ ἄλογο καβαλάρης ἐμελετοῦσε ψαλμοὺς καὶ εὐχάς» [Κ. Δαπόντες, «Ἱστορικὸς κατάλογος ἀνδρῶν ἐπισήμων (1700-1784)», στίχ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, τόμ. Γ', Τύποις τοῦ Χρόνου, Ἐν Βενετίᾳ 1872, σ. 171].

3. Ν. Καρατζᾶς, «Ἀποσημειώσεις εἰς τὸν βίον Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ περιφήμου μινίστρου τῆς Ὁθωμανικῆς Πόρτας», *Πανδώρα* 22 (1872), σ. 316. Παραπέμπουμε στὸν Ν. Καρατζᾶ, καθὼς, ὅπως διατείνεται ὁ Ἀποστολόπουλος, εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα [βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἀρμογὴ σπαραγμάτων. Νεότερα γιὰ τὴ βιβλιοθήκη Νικολάου καὶ Κωνσταντίνου Καρατζᾶ», *Ὁ Ἑρμιστὴς* 29 (2016), σσ. 115-117].

δόξης, καὶ τῶν ἐνταῦθα τερπνῶν, καὶ ἡδέων τῶν παραρρέοντων, καὶ ἀπερχομένων μηδὲ τὸ παράπαν ὠρέγετο, τῶν δ' ἄει μενόντων, καὶ ἀκινήτων ἐκτόπως ἦν ἐπιθυμῶν, καὶ πάντα τὸν ἔρωτα ὑπὲρ τῆς τούτων ἐπιτυχίας κατέτεινεν»⁴.

Ἔχοντας ὥς ἀφορμὴ τὶς παραπάνω ἀπόψεις, θὰ προσπαθήσουμε στὸ παρὸν ἄρθρο νὰ σκιαγραφήσουμε τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου –μιάς ἀπὸ τὶς πλέον σημαντικὲς προσωπικότητες τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα– σὲ σχέση μὲ τὴν Ὀρθοδοξία. Εἰδικώτερα, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ προσεγγίσουμε: τὴ σχέση του μὲ τὴν ἀθεΐα καὶ τὴ δεισιδαιμονία, τὴν ὀρθόδοξη βιοτὴ του, τὶς σύντονες προσπάθειές του γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Παναγίου Τάφου στὰ χέρια τῶν Ὀρθοδόξων, τὸ μεγάλο του ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους ναοὺς, τὴ σχέση του μὲ τοὺς ὀρθόδοξους ἱεράρχες καὶ τέλος τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸ ἔργο του.

1. Ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ἡ ἀθεΐα

Ἡ ἀρνητικὴ κριτικὴ τοῦ Μαυροκορδάτου γιὰ τὴν ἀθεΐα ἀποτυπώνεται εὐγλωττα στὸ 56ο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου βιβλίου τῶν *Φροντισμάτων*⁵. Ἐκεῖ λοιπόν, ἀφοῦ ὀρίσει σύντομα τὴν ἀθεΐα, λέγοντας πῶς «ἀναιρεῖ τὸ Θεῖον, ὅπου ἀληθῶς ἐστι», καταγράφει ὀκτὼ συνέπειές της:

Ἔτσι, ἡ ἀθεΐα «πρῶτον τὸν ἄνθρωπον κατασπᾷ τοῦ Θείου, καὶ τῆς ἄνω μετουσίας, καὶ γήϊνον αὐτὸν ἀπεργάζεται, φιλήδονόν τε καὶ χαμερπῆ. Δεύτερον ἀναιρεῖ τὴν Πρόνοιαν, καὶ δυσέλπιδας

4. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν ἐπικήδειο λόγο τὸν ὁποῖο συνέθεσε πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀλέξανδρου ὁ Ἰάκωβος Ἀργεῖος. Τὸ κείμενο αὐτὸ τὸ ἐνέταξε στὰ *Ιουδαϊκά* ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου Νικόλαος, πρῶτος ἡγεμόνας τῆς Μολδοβλαχίας, ὁ ὁποῖος καὶ ἐξέδωσε τὸ ἔργο τοῦ πατέρα του στὸ Βουκουρέστι τὸ 1716 (βλ. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἱστορία ἱερὰ ἦτοι, Τὰ Ἰουδαϊκά*, ἐν τῇ Σεβασμιά Μονῇ τῶν Ἀγίων Πάντων, Ἐν Βουκουρεστίῳ 1716).

5. Τὸ συγκεκριμένο ἔργο τοῦ «ἐξ Ἀπορρήτων» ἀποτελεῖ μία συναγωγὴ πολιτικῶν καὶ ἄλλων παραινήσεων –καρπὸς μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς συμμετοχῆς στὸν πολιτικὸ βίον–, μὲ ἀποδέκτη ὅλους ὅσους εἶχαν κατὰ νοῦ νὰ ἀσκήσουν ἐξουσία, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν –προφανῶς– καὶ ὁ γιὸς του Νικόλαος (βλ. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα τοῦ Ἐκλαμπροτάτου Ἀσιδίου Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων*, ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδότη, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1805).

ἀπεργάζεται τοὺς θνητούς, ἀπαρηγορήτους τε, καὶ ἀπονενοημένους ἐν συμφοραῖς. Τρίτον ὅτι τὴν περὶ τὸ Θεῖον γνῶσιν, καὶ ἔρευναν πολλῶν καλῶν οὖσαν πρόξενον ἀπελαύνει τοῦ πολιτεύματος. Τέταρτον ὅτι τοὺς Παλαμναίους [= δολοφόνους, ἀχρείους, βδελυρούς], καὶ ἀλιτηρίους ἀνερθερίζει, καὶ παροξύνει κατὰ τῶν χρηστῶν, καὶ ἐπιεικῶν, καὶ ἔνθα μὴ ὁ φόβος τῶν Ἐξουσιαστῶν ὑπάρχει, πολλῆς κακουργίας, καὶ μιαρίας γίνεται παραίτιος. Πέμπτον μιμητὴν Θεοῦ ὄντα τὸν Ἄνθρωπον, θηρίων ἀγέλαις ἐγκατατάττει, καὶ μηδὲν ἐκείνων διαφέρειν ἀπεργάζεται. Ἐκτον, ὅτι μάχεται τῇ Ἀθανασίᾳ, καὶ κωλύει ὅτι ἂν ἄξιον εἰσπράσσεσθαι ὑπὲρ Ἀθανασίας, ὀκνηροὺς τε καὶ ῥαθύμους ἀπεργάζεται τοὺς ἔνεκα τῆς Ἀθανασίας φιλοπονοῦντας, καὶ δουλεύοντας αὐτῇ, καὶ δῆλον ἐκ τούτου, ὅπόσων Ἀγαθῶν στερεῖ τὸ Γένος ἡμῶν. Πρὸς δέ, φιλοφύχους ποιεῖ πάντας, καὶ ἀγενεῖς, καὶ φοφοδεεῖς, καὶ ἀμελεῖς. Ἔτι δὲ λύει τὴν τῶν Ἀνθρώπων κοινωνίαν ἓνα τοῦτον ἔχουσα σύνδεσμον τὸ περὶ Θεὸν ἐν σέβας»⁶.

Ἡ ἀθεΐα δηλαδή, κατὰ τὸν Μαυροκορδάτο, βλάπτει τὴν ψυχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν ἀγῶνα του γιὰ τὴ σωτηρίᾳ της, ἀλλὰ καὶ δυναμιτίζει τὴ συμβίωσή του μὲ τοὺς συνανθρώπους του ἐντὸς τῆς κοινωνίας. Γι' αὐτὸ καὶ θεωρεῖ πῶς ἡ ἀθεΐα εἶναι –μαζὶ μὲ τὴ δεισιδαιμονία– «κακὰ μέγιστα, καὶ πάντως ὀλέθρια τοῖς Πολιτεύμασιν [...] καὶ οἱ τούτων ὅπαδοι [sic] ἐπίσης βλάπτουσι τὰ κοινά, καὶ λοιμὸς εἶσι τοῦ πολιτεύματος»⁷.

2. Ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ἡ δεισιδαιμονία

Ἡ πολεμικὴ ὥστόσο ἐναντίον τῆς ἀθεΐας δὲν συνεπάγεται πῶς ἡ πίστη τοῦ Μαυροκορδάτου ἦταν μία πίστη δεισιδαιμονική. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο τῶν *Φροντισμάτων*, στὸ ὁποῖο πραγματεύεται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀθεΐα, συναντοῦμε τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ περὶ δεισιδαιμονίας.

Συγκρίνοντας κατ' ἀρχὰς μεταξὺ τους τὶς δύο ἑννοιες, θεωρεῖ ὅτι «ἡ δεισιδαιμονία πολλῆς εὐσεβείας ὑποδυομένη σχῆμα, καὶ πρόσωπον πολλῶ χειρῶν ἐστὶ τῆς Ἀθεΐας», αἰτιολογώντας παράλληλα τὴν ἀποψή

6. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα...*, ὁ.π., σσ. 157-158.

7. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα...*, ὁ.π., σ. 157.

του: «καὶ γὰρ ἡ Ἀθεΐα τὴν ὑπαρξιν ἀναιρεῖ τοῦ Θεοῦ, ἡ δὲ δεισιδαιμονία τῇ οὐσίᾳ πολλ’ ἄττα βλάσφημα προστρίβει», εἰσάγοντας στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων «ὑπερβολὴν τοῦ δέους»⁸. Ἔτσι, ἡ δεισιδαιμονία «τίθησιν αὐτό [ἐνν. τὸ Θεῖον], ἔνθα οὐκ ἔστι», πράγμα ποὺ τὴν καθιστᾷ –ἐν τέλει– ἐνδειξη ἀσέβειας⁹. Τέλος, θεωρεῖ τὴ δεισιδαιμονία ἀσθένεια, χαρακτηρίζοντάς την, πολὺ εὐστοχα, «λοιμό», χαρακτηρισμὸ τὸν ὁποῖο συναντοῦμε στὴν ἱστορία τῶν Ρωμαίων, τὰ ἀποκαλούμενα *Ῥωμαϊκά*, μὲ τὴ χρῆση τοῦ ρήματος «ἐνόσει».¹⁰ Ποιὰ εἶναι ὁμως τὰ δεινὰ ποὺ μποροῦν νὰ προκληθοῦν ἐξ αἰτίας τῆς δεισιδαιμονίας;

«Πρῶτον, ὅτι εἰς τὸ Θεῖον βλασφημεῖ πολύμορφον αὐτόν, καὶ ποικίλλον ἀπεργαζομένη, καὶ δουλικὸν ἐξ ἀνάγκης περιστρεφόμενον ἄνω, καὶ κάτω, ἄσυχρόν τε, καὶ πολυτάραχον, καὶ συμπαρόντα τῇ μιαιρία τινῶν, ὀλίγων τυράννων τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως, καὶ δὴ καὶ γυναιῶν τινῶν, καὶ μάγων, καὶ μαγγανιστῶν τῇ βδελυρίᾳ συνυπηρετοῦντα. Δεύτερον, ὅτι θορυβεῖ τὸν ὄχλον, καὶ περισπᾷ μυρίοις ἀτοπήμασι, καὶ ἄνω φέρει, καὶ κάτω, καὶ περιστρέφει. Τρίτον, ὅτι διαφέρει οὐσα εὐσεβείας ὅσα καὶ Πίθηκος Ἀνθρώπου,

8. Δὲν μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ περάσει ἀπαρατήρητο τὸ γεγονὸς πὺς τὸ ζήτημα τῆς δεισιδαιμονίας εἶναι παρὸν καὶ στὰ Φιλοθέου πάρεργα τοῦ Νικολάου, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐγκιβωτίσει στὸ μυθιστόρημά του ἓνα δοκίμιο μὲ τίτλο «Κατὰ ἀθέων καὶ δεισιδαιμόνων». Καὶ ὁ Νικόλαος, ταυτιζόμενος μὲ τὸν πατέρα του, θεωρεῖ τὴ δεισιδαιμονία πηγὴ φόβου: «Αἶρει γὰρ ἐκ μέσου δεισιδαιμονοῦσα ψυχὴ τὴν ἐλπίδα τὴν ὄντως ἱερὰν ἄγκυραν, ματαίων φόβων, καὶ ἀφορήτου λύπης ἐμπιπλῶσα ἑαυτὴν τε καὶ τοὺς αὐτῇ πελάζοντας» (Ν. Μαυροκορδάτος, *Φιλοθέου πάρεργα*, εἰσ.-ἐπιμ.-μετάφρ.-σχόλια J. Bouchard, μετάφρ. εἰσαγωγῆς ἀπὸ τὰ γαλλικὰ καὶ μεταγλώττιση τοῦ κειμένου στὰ νέα ἑλληνικὰ Διον. Χατζόπουλος, *Δῆμος Φιλοθέης-Ψυχικοῦ καὶ Ἑνορίας Ἱ. Ν. Ἀγ. Γεωργίου Νέου Ψυχικοῦ*, Ἀθήνα 2017, σ. 182).

9. Ἄλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα...*, ὁ.π., σ. 157.

10. Ἡ Ρώμη «δεισιδαιμονίας ἐνόσει», διαβάζουμε, μὲ ἀφορμὴ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζαν καὶ ἐρμήνευαν οἱ Ρωμαῖοι κάποια γεγονότα (256.13-14). Ἄς σημειωθεῖ πὺς τὸ συγκεκριμένο ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Μαυροκορδάτου, τὸ ὁποῖο συνέγραψε περὶ τὸ πέρας τοῦ βίου του, παρέμενε ἀνέκδοτο μέχρι καὶ τὶς ἡμέρες μας. Ἡ κριτικὴ του ἔκδοση ἀποτελέσει τὸ θέμα τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ γράφοντος καὶ κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Ἡρόδοτος. Σὲ αὐτὴν παραπέμπουμε, ὅταν χρησιμοποιοῦμε χωρία τοῦ κειμένου, καταγράφοντας τὴ σελίδα καὶ τὴν ἀράδα (βλ. Ἄλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά* σὺν Δ. Τζελέπης, *Τὰ Ῥωμαϊκά* τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ «ἐξ Ἀπορρήτων», τόμ. Β': Τὸ κείμενο, Βιβλία Α'-Β', κριτικὴ ἔκδοση· τόμ. Γ': Τὸ κείμενο, Βιβλίο Γ', κριτικὴ ἔκδοση· τόμ. Δ': Τὸ κείμενο, Βιβλίο Δ', κριτικὴ ἔκδοση, ἔκδ. Ἡρόδοτος, Ἀθήνα 2023, σσ. 79-1214).

καὶ ἀδρανέσι, καὶ γελοίοις τερατολογήμασι, καὶ μαγγανείαις, ἀλλ' οὐχὶ τῇ ἀληθείᾳ ἐπερείδεται»¹¹.

Αὐτὲς μάλιστα τὶς ἀπόψεις τὶς βλέπουμε νὰ ἀποτυπώνονται μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο καὶ στὸ ἱστορικὸ τοῦ ἔργου. Ἔτσι, σχεδὸν ὑποτυπώδης εἶναι στὰ Ῥωμαϊκά –μὲ μόνη ἐξαίρεση κάποιες λιγοστὲς ἀναφορὲς σὲ ὄνειρα¹² καὶ ἐκλείψεις ἡλίου ἢ σελήνης–¹³ ἡ παρουσία «οὐράνιων σημείων» καὶ ὑπερφυσικῶν γεγονότων. Ἀπουσιάζουν δηλαδὴ σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀφήγηση –μολονότι τὶς συναντοῦμε στὶς ἱστορικὲς πηγὲς τὶς ὁποῖες συμβουλευέται, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν Τίτο Λίβιο, τὸν Διονύσιο Ἀλικαρνασσεῖα καὶ τὸν Πλούταρχο– ἀναφορὲς σὲ ἐνδείξεις ποὺ οἱ ἄνθρωποι τῶν

11. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα...*, ὁ.π., σ. 157.

12. Τὰ ὄνειρα δὲν ἀποτελοῦν –στὴν πραγματικότητα– ὑπερφυσικὸ γεγονὸς, καθὼς ἐμπειρία τοὺς ἔχουν ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ ἄνθρωποι. Ὅ,τι τοὺς προσδίδει χαρακτηῖρα ὑπερφυσικὸ εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ἐρμηνεία τοὺς. Μετατρέπονται δηλαδὴ σὲ σημάδι θεόσταλτο, σὲ περίπτωση ποὺ ὁ ἄνθρωπος πιστεύει πῶς τοῦ ἀποκαλύπτουν τὰ μελλούμενα.

13. Καταγράφουμε ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τὰ Ῥωμαϊκά μία ἐκλείψη ἡλίου καὶ μία σελήνης: α) «Ἵπὸ δὲ τῷ χρόνῳ τούτῳ, ἡλίου ἐκλείποντος, Ῥωμαῖοι τῷ παραδόξῳ τεθηπότες, σχολὴν ἤγον ὑπὸ πένθους ἀλύοντες καὶ εὐχαῖς διὰ δυοῖν ἡμερῶν ἐξιλεοῦντο τὸ θεῖον» (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὁ.π., σ. 297, 20-23), β) «Σουλπίτιος γὰρ Γάλλος ὁ φύλαρχος ἐκλείψιν ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ συμβησομένην τῇ σελήνῃ προεῖπε τῷ στρατεύματι καὶ ὁ τὸ πάθημα ἀκαταπλήκτως ἐσκεύασε θεάσασθαι, ὥστε ἐξ ἔθους πατάγους ἀπεργαζόμενον τοῖς χαλκοῖς καὶ δαλοῦς καὶ δᾶδας ἀνατείναντα τὸν στρατὸν τὸ φῶς μετακαλέσασθαι καὶ ὁ ὕπατος δὲ ἐνδεκα βοῦς ἔωθεν ἔθυσεν ἐπ' ἀγαθῷ αὐτοῖς, τὸ συμβᾶν ἐκθειάζων καὶ διαθρυλῶν. Τοῖς δὲ Μακεδόσιν, ἐπεὶ τοῖς γε εἰδόσιν ἢ πρόρρησις παρημελήθη, τοῖς ὑπαγροικότεροις τὸ αἰφνίδιον δέος καὶ θόρυβον οὐκ ὀλίγον, ἥδη πεφοβημένοις οὖσιν, ἐπῆγε τό γε ἐκ φύσεως πάθος, ἐπὶ κακῷ ἀφελῶς καὶ εὐήθως ἐξοιωνιζόμενοις» (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὁ.π., σ. 606, 24-35). Ἀπὸ τὸ δεύτερο ἀπόσπασμα δὲν μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ περάσει ἀπαράτρητο τὸ γεγονὸς πῶς τὴν ἐκλείψη τῆς σελήνης ὁ Μαυροκορδάτος τὴν χαρακτηρίζει «τό γε ἐκ φύσεως πάθος», ἐπισημαίνει δηλαδὴ πῶς πρόκειται γιὰ ἓνα συμβᾶν φυσικό. Ὁ χαρακτηρησμός αὐτὸς ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ ἓνα κείμενο τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰ., καθὼς ἀποφορτίζει ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ του διάσταση ἓνα φυσικὸ γεγονός, τὸ ὁποῖο φάνταζε στὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης προειδοποίηση ἄνωθεν. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε πῶς στὴν Εὐρώπη, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ αἵωνα αὐτοῦ, ἄρχισαν νὰ συντάσσονται μελέτες ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ ἐρμηνεύσουν ἐπιστημονικὰ αὐτὰ τὰ φαινόμενα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τοὺς σεισμοὺς καὶ τὶς ἐκλείψεις. Μὲ σπουδὲς στὴν Ἑσπερία, ὁ Μαυροκορδάτος δὲν θὰ μπορούσε παρὰ νὰ γίνῃ μέτοχος αὐτῶν τῶν νέων ὀρθολογιστικῶν προσεγγίσεων καὶ νὰ τὶς προβάλῃ κατόπιν καὶ στὸ ἔργο του.

προχριστιανικῶν –κυρίως– αἰώνων, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τῆς μετὰ Χριστὸν ἐποχῆς, θεωροῦσαν πὼς προέρχονταν ἄνωθεν, προαναγγέλλοντας μία συμφορά.

Δὲν θὰ συναντήσουμε λοιπὸν στὰ *Ρωμαϊκά* τὸ περίεργο φαινόμενο κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ οὐρανὸς ἔβρεχε κομμάτια ἀπὸ ἀνθρώπινη σάρκα¹⁴. τῇ –θαυματουργικῇ τῷ τρόπῳ– διάσωση τῆς ξύλινης εἰκόνας τοῦ βασιλιᾶ Τυλλίου, ὅταν καταστράφηκε ὀλοσχερῶς ἀπὸ φωτὶς ὁ ναὸς τῆς Τύχης¹⁵ ἢ τὴν –παρὰ τὴν φύσιν– διόγκωση τοῦ πῆλινου ἄρματος τὸ ὁποῖο ἔμελλε νὰ τοποθετήσῃ στὸν ναὸ τοῦ Καπιτωλίου Διὸς ὁ Ταρκύνιος ὁ Ὑπερήφανος¹⁶. τὸ αἶμα, τὸ μέλι καὶ τὸ γάλα ποὺ ἔβγαιναν γιὰ τρεῖς ἡμέρες ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ Δία στὸ Καπιτώλιο¹⁷.

Ἀπουσιάζει ἐπίσης ἡ ἐξ οὐρανοῦ φωνὴ ποὺ προειδοποιοῦσε γιὰ τὴν ἔλευση τῶν Γαλατῶν¹⁸ ἢ ἡ τρομερὴ φωνὴ ποὺ ἔβγαινε ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς «*Mater Matuta*» στὸ Σάτρικο καὶ κράτησε μακριὰ ἀπὸ αὐτὸν τὶς φλόγες τῶν Λατίνων¹⁹. ἡ ἐμφάνιση τῶν Διοσκούρων μετὰ τὴ νίκη τῶν Ρωμαίων ἐπὶ τῶν Λατίνων στὴ Ρηγίλεια λίμνη²⁰ καὶ ἡ συνομιλία τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἥρας μὲ τοὺς ἀνθρώπους²¹. τὸ ὁμιλοῦν ξόανο ποὺ κατασκεύασαν γυναῖκες μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Κοριολανοῦ στὴ Ρώμη²².

14. Βλ. Τίτου Λιβίου *Ab urbe condita*, 3,10.

15. Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῶς *Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία*, 4, 40.

16. Βλ. Πλουτάρχου *Ποπλικόλας*, 13.

17. Βλ. Ἰω. Ζωναρᾶ *Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν*, 8, 1.

18. Βλ. Πλουτάρχου *Κάμιλλος*, 14.

19. Βλ. Τίτου Λιβίου, *Ab urbe condita*, 6, 33.

20. Βλ. Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῶς *Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία*, 6, 13.

21. Βλ. Πλουτάρχου *Κάμιλλος*, 6.

22. Βλ. Πλουτάρχου *Κοριολανός*, 37-38. Ἄς σημειωθεῖ πὼς οἱ «θεοσημεῖες» δὲν ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο τμῆμα μόνο τοῦ ἔργου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ τῆς βυζαντινῆς χρονογραφίας καὶ ἱστορίας (βλ. γιὰ παράδειγμα: H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Β', μετάφρ. Τ. Κόλιας, Κατερίνα Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρῆς, Ἰω. Βάσσης, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1997, σσ. 24-26). Ἡ ἀποσιώπηση αὐτῶν τῶν περιστατικῶν στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Μαυροκορδάτου ἐκφράζει –ἔστω καὶ ἔμμεσα– τὴν ἀποφῆ πὼς γεγονότα σὰν καὶ αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ ἀποτελοῦν ὕλικὸ τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία ἀντίθετα ὀφείλει –ὡς ἐπιστήμη– νὰ ἀποτελεῖ ἔκθεση γεγονότων πραγματικῶν καὶ νὰ μὴν εἶναι προῖον μυθοπλασιῶν καὶ ἀφηγήσεων ποὺ γίνονται δύσκολα πιστευτές. Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει ὁ Μαυροκορδάτος παρόμοια περιστατικὰ στὰ *Ἰουδαϊκά*, βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Μηνάογλου, «Τὰ *Ἰουδαϊκά* τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου: Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη καὶ ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ», *Θεολογία* 90, 2 (2019), σσ. 85-89.

Τὴν κυριαρχία βέβαια τοῦ ὑπερφυσικοῦ στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Μαυροκορδάτος τὴν ἀποδίδει στὸ γεγονός πὺς ἡ ἐποχὴ στὴν ὁποία αὐτοὶ ἔζησαν βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν κηδεμονία τῆς δεισιδαιμονίας²³. Γι' αὐτὸ καὶ θεωρεῖ πὺς πολλοὶ ἐπιχειροῦσαν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν ποικιλοτρόπως τὴν ἔντονη ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσαν στὸν δῆμο παρόμοια γεγονότα, εἴτε γιὰ νὰ τὸν διοικήσουν εὐκολώτερα²⁴ εἴτε γιὰ νὰ ἀποφύγουν μία κρίση ποὺ ταλάνιζε τὴν πόλιν τους²⁵.

Ὡστόσο, ὁ Μαυροκορδάτος, ἐνῶ θεωροῦσε δικαιολογημένη –σὲ κάποιον βαθμὸ– τὴ δεισιδαιμονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων, τὴν ἴδια στιγμὴ θεωροῦσε ἀνεπίτρεπτη τὴν πίστη σὲ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ ὑπερφυσικά γεγονότα γιὰ ἀνθρώπους ποὺ ἔζησαν στὴ μετὰ Χριστὸν ἐποχὴ. Αὐτὸ τὸ φανερώνει, γιὰ παράδειγμα, ἓνα ἀποκαλυπτικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ τέταρτο βιβλίο τῶν *Ρωμαϊκῶν*, στὸ ὁποῖο, μιλώντας ὁ Ἀλέξανδρος γιὰ τὸν Τίτο Λίβιο καὶ τὶς εἰς βάρος του κατηγορίες, ἐπειδὴ στὸ ἔργο του συγκεντρώνει τέτοιου εἶδους ὑλικό, ἀναρωτιέται τὰ ἑξῆς:

«Καὶ γοῦν οἱ μὲν αὐτῷ δεισιδαιμονίας ἐγκαλοῦσι καὶ ἐκπομπεύουσι τοὺς λαλοῦντας βόας, τοὺς ἰδροῦντας ἀνδριάντας καὶ τὰ τούτοις ἀδελφά· ἀλλὰ γε τόδε κοινὸν Ῥωμαίων καὶ Ἑλλήνων ἐστὶν ἀμάρτημα,

23. «Τοσοῦτο γὰρ ἐπίσχυεν ἐν τῷ τότε δεισιδαιμονία», διαβάζουμε χαρακτηριστικὰ σὲ ἓνα σημεῖο τῶν *Ρωμαϊκῶν* (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὅ.π., σ. 278, 14-15).

24. Αὐτὸ ἔπραξε, γιὰ παράδειγμα, ὁ Νουμᾶς, δεῦτερος βασιλεὺς τῶν Ρωμαίων: «Ἐπὶ δὲ πᾶσι τῆς περὶ τοὺς δαίμονας θεραπείας ἡ σπουδὴ ἔτεινεν αὐτῷ –μηδὲ γὰρ ἄλλη πὺς σφριγῶντα καὶ μεμνηνὸτα λεῶν ἐπισχέσθαι ὥστε οἶόν τε γενέσθαι ἀπὸ τῆς ἐπὶ τὰ χεῖρῳ φορᾶς–». Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, «οἷα πολύμορφον καὶ ἀνήμερον θηρίον λαβὼν τὴν *Ῥώμην*, [...] ἐτιθάσσευσεν καὶ τῷ ἀμφὶ τοῖς θεοῖς δέει συνέδρησε καὶ συνηγάλασεν» (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὅ.π., σσ. 116, 4-7 καὶ 154, 22-24, ἀντίστοιχα).

25. Μιλώντας, παραδείγματος χάριν, γιὰ τὴν –κατὰ περίεργο τρόπο– ἐξαφάνιση τοῦ Ρωμύλου ἀπὸ τὴ γῆ, ὁ Μαυροκορδάτος τὴν παρουσιάζει ὡς τέχνασμα τῶν συγκλητικῶν, οἱ ὁποῖοι, προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὴν ὀργὴν τοῦ δήμου καὶ «τῆς οἰκείας σωτηρίας προνοοῖαν ποιούμενοι, ἐξαπατῶσι τὸν ὄχλον». Ἐκμεταλλεύονται λοιπὸν ἓνα φυσικὸ γεγονός (κατὰ πᾶσα πιθανότητα, μιὰν ἐκλειψὴ ἡλίου) καί, ἔχοντας ἐν τῷ μεταξὺ σκοτώσει τὸν Ρωμύλο, διαδίδουν τὴν πληροφορία –βρίσκοντας «πειθηνίους τὰς ἀκοάς»– «περὶ τῆς *Ῥωμύλου* εἰς οὐρανὸν ἐνσώμου ἀποπτήσεως». Ἐκτοτε ὅλοι πίστευαν ὅτι «ἀνειλήφθαι τὸν *Ῥωμύλον* καὶ τῷ τῶν θεῶν ὄχλῳ ἀναμεμίχθαι» (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὅ.π., σσ. 108, 12-13, 108, 24, 108, 15-16 καὶ 108, 22-23, ἀντίστοιχα).

ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν ἐκ τῆς μανίας τῆς περὶ τοὺς δαίμονας καὶ τῆς περὶ τὰ εἰδῶλα γοητείας δυσεκνίπτου δέους ἐνσκήψαντος. Τί δὲ πρὸς τούτους τοὺς οὕτω νενοσηκότας, ὅπου καὶ καθ' ἡμᾶς εἰσιν ἔνιοι, οἱ μὲν ἀγόμενοι, οἱ δὲ ἄγοντες ἄνω καὶ κάτω καὶ ἐν εὐσεβείας προσχήματι εἰς ἀβέλτερον ὑπτιότητα καὶ εὐπιστίαν εὐήθη περιστρεφόμενοι καὶ περιστρέφοντες καὶ μυρί' ἄττα τέρατα προσιέμενοι ἀταλαιπώρως;»²⁶.

3. Ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ὁ ὀρθόδοξος βίος

Στὸν ξεκίνημα τῶν Ῥωμαϊκῶν ὁ Μαυροκορδάτος ζητᾷ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, προκειμένου νὰ φέρει εἰς πέρας τὸ δύσκολο ἔργο τῆς συγγραφῆς. Κάνει δηλαδὴ ὅ,τι καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἐπικοὶ ποιητές, οἱ ὁποῖοι ἐπικαλοῦνταν τὴ Μοῦσα, προκειμένου νὰ περατώσουν ἐπιτυχῶς τὸ ἔργο τους²⁷. Συγκεκριμένα γράφει: «Ἐπεῖπερ ὡς ἐν βαθυτάτῳ πελάγει ἐπὶ σαθροῦ σκάφους ἤδη γεγόναμεν, αὐτὸ δὴ τοῦθ' ὅπως ἔχει τοῖς κύμασι καὶ τοῖς ἀνέμοις ἀναγκαζόμεθα διαπιστεῦσαι, παρὰ τῆς ἐξ ὕψους εὐμενείας προσδοκῶντες τὴν εἰς καλὸν ἀγαθὸν λιμένα κάθοδον»²⁸. Τὸ γεγονός μάλιστα πῶς ἐναποθέτει στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ στήν «ἐξ ὕψους εὐμένειαν», τὴν ὀλοκλήρωση τῶν συγγραφικῶν του προθέσεων φαίνεται καὶ μὲ τὶς φράσεις τοῦ ἴδιου ἔργου: «εἰ Θεὸς δῶ», «εἰ Θεὸς ἄγοι» καὶ «εἰ Θεὸς διδῶ»²⁹.

Οἱ φράσεις ὅμως αὐτές, θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ κάποιος, εἶναι τυχαῖες καὶ ἐπιφανειακές, ἀνήκουν δηλαδὴ σὲ ἐκεῖνες τὶς ἐθιμοτυπικὲς ἐκφράσεις ποὺ συνηθίζουν νὰ χρησιμοποιοῦν –χωρὶς ἀπαραίτητα καὶ νὰ

26. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὅ.π., σσ. 1069, 33-1070, 7.

27. Εἶναι χαρακτηριστικὲς οἱ ἐκφράσεις κατὰ τὴν ἐκκίνηση τῆς Ὀδύσσειας καὶ τῆς Ἰλιάδας τοῦ Ὀμήρου, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἑργῶν καὶ Ἡμερῶν τοῦ Ἡσιόδου: «Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολὺτρόπον», «Μῆνιν ἄειδε, θεά, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος» καὶ «Μοῦσαι Πιερίηθεν, ἀοιδῆσιν κλείουσαι / δεῦτε, Δί' ἐννέπετε», ἀντίστοιχα.

28. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὅ.π., σ. 81, 17-21.

29. Τὶς φράσεις αὐτὲς τὶς χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ μιλήσει γιὰ ὅ,τι ἐπιθυμεῖ νὰ πράξει στὸ μέλλον, ὅπως τὴ συγγραφὴ κάποιου ἔργου. Βλ. ἀντίστοιχα: Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὅ.π., σσ. 577, 4 καὶ 635, 8-9, καθὼς καὶ 1132, 11. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθη φράση ἀπὸ τὰ Ἰουδαϊκά: «Ἐὰν τοιγαροῦν ἰκετεύοντί μοι τὸ κρεῖττον ἐπινεύσει προσηνῶς, ὀλόκληρον πάσης οἰκουμένης τὴν ἱστορίαν εἰλόμην ὡς οἶόν τε ἐπιτετημένως ἐξιέναι» (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἱστορία ἱερά...*, ὅ.π., σ. α': 2 - β': 1).

τις νιώθουν— πολλοί άνθρωποι. Αυτό ωστόσο δεν ισχύει στην περίπτωση του Μαυροκορδάτου, καθώς ολόκληρος ο βίος του επιβεβαιώνει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο πώς καθοριζόταν από τις αρχές της ορθόδοξης πίστεως και διαμορφωνόταν με βάση αυτές.

Το πρώτο αποδεικτικό στοιχείο έχει σχέση με τη δημόσια –κατ’ ουσίαν– όμολογία της πίστεώς του στο σωτήριο έργο του Ίησού. Γράφει στο τέταρτο βιβλίο των *Ρωμαϊκών* για τη γέννηση του Θεανθρώπου: «ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος, ἐκ τῆς Θεομήτορος Δεσποίνης ἡμῶν ἐτέχθη, κατὰ τὸ πρόσλημμα τῆς σαρκὸς Θεοῦ τῆς ἀπορρήτου οἰκονομίας τῆς ἡμῶν ἀναπλάσεως εὐμενῶς ἐπιλαβομένου»³⁰.

Από την άλλη, ακράδαντη είναι η πίστη του «ἐξ Ἀπορρήτων» στη μετὰ θάνατον ζωή και –συνεπῶς– και στην ἀθανασία της ψυχῆς. Μία και μόνη φράση θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές. Θὰ σημειώσῃ, γιὰ παράδειγμα, γιὰ μιὰν ἀπὸ τὶς προσωπικότητες τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας ὅτι «τῆς ἐνταῦθα ζωῆς ἀπέστη» – φράση ποὺ ὑπονοεῖ καὶ μιὰν ἄλλη ζωή, τὴν πέραν τοῦ τάφου³¹. Καὶ ὅταν, λίγα χρόνια μετὰ τὴ συγγραφὴ αὐτῆς τῆς φράσης, ἔφθασε καὶ ὁ ἴδιος στὸ κατώφλι ποὺ χωρίζει τὴ ζωή ἀπὸ τὸν θάνατο, ἔδινε στὰ παιδιὰ του τὶς πατρικὲς του συμβουλές, χαρακτηριστικὲς τῆς πίστεώς του στὴ «μέλλουσα πατρίδα» ὅλων τῶν χριστιανῶν: «Μὴ κατακόπτεσθαι, μὴ δὲ [sic] πενθεῖν ἐντειλάμενος, ἦδεσθαι δὲ μᾶλλον εἰς τὴν κοινὴν, καὶ τρώντι πατρίδα τοῦτον προπέμποντας»³².

Ἀπὸ τὴ σωτηρία μάλιστα τῆς ψυχῆς του ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει – φρονεῖ ὁ Μαυροκορδάτος– νὰ προτιμῇ τίποτε ἄλλο, καθὼς ὅλα τὰ ὕλικά ἀγαθὰ εἶναι φθαρτά –καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔχουν πεπερασμένη διάρκεια–, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ψυχὴ, ἢ ὁποῖα εἶναι ἀθάνατη. Γι’ αὐτὸ καὶ κατακρίνει στὰ *Ρωμαϊκά* του ἐκείνους ποὺ ἀγωνίζονται «ὕπὲρ ἀρχῆς ἐπικήρου καὶ ταχὺ διαρρέουσής»³³, τοὺς ἀνθρώπους, μὲ ἄλλα λόγια, ποὺ ἐρωτεύονται τὴν ἐξουσία παράφορα καὶ ἐπιδιώκουν πάσῃ θυσίᾳ τὴ

30. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ρωμαϊκά...*, ὅ.π., σ. 976, 16-19.

31. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ρωμαϊκά...*, ὅ.π., σ. 509, 6-7.

32. Τὶς πληροφορίες αὐτὲς τὶς διασώζει ὁ Ἰάκωβος Ἀργεῖος (βλ. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἱστορία ἱερά...*, ὅ.π.).

33. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ρωμαϊκά...*, ὅ.π., σ. 113, 2-3. Τὴ συγκεκριμένη φράση τὴ χρησιμοποιεῖ μὲ ἀφορμὴ τὴν προσπάθεια τοῦ βασιλιᾶ Νουμᾶ νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐξουσία μὲ κάθε τίμημα.

δόξα πού αὐτὴ προσφέρει. Στηλιτεύει δηλαδή ὅλους ὅσοι ἐπικεντρώνουν τὶς προσπάθειές τους στὰ ἀνούσια καὶ παροδικὰ, ἀδιαφορώντας συνάμα γιὰ τὰ οὐσιαστικὰ καὶ αἰώνια.

Ἰδιαίτερο ὅμως ἐνδιαφέρον ἔχουν καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ Μαυροκορδάτος γιὰ τὴν ἀδιάλειπτη προσευχή, αὐτὴ πού κάλυπτε κάθε στιγμή καὶ λεπτὸ τῆς ζωῆς του. Θέλοντας λοιπὸν ὁ ἴδιος νὰ διασαφηνίσει ἔτι περαιτέρω τὰ τῆς προσευχῆς, θὰ γράψει σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κεφάλαια τῶν *Φροντισμάτων* του: «Τοῦ νυχθημέρου εἰς εἰκοσιτέτταρας ὥρας ἐκτείνοντος, ἐπειδὴ τὸ τριτημόριον ὡς χρεωστούμενον τῇ ἀνέσει τοῦ Σώματος, καθεύδοντες ἐξ ἀνάγκης ἀναλίσκομεν, τῶν λοιπῶν δύο μερῶν τῆς ἡμέρας τὸ μὲν ὀφειλόμενον ἀποδεδόσθω τῷ δεδορηκότι Θεῷ ἐν ὕμνοις, καὶ ἐντεύξεσι περαινόμενον»³⁴. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο τὸ γεγονὸς πὺς ὁ ἴδιος συνέθεσε δύο προσευχὲς οἱ ὁποῖες καλύπτουν τὴ χρονικὴ περίοδο τοῦ εἰκοσιτετραώρου, ἀπὸ τὴν ἐκκίνηση τῆς ἡμέρας («εὐχὴ τοῦ Ὁρθρου»), ἕως καὶ τὸ πέρας τῆς («εὐχὴ μετὰ τὸ Ἀπόδειπνον»)³⁵.

Ἀξίζει τέλος νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὸν τρόπο –ἀπόδειξη περίτρανη τῆς ὀρθόδοξης βιοτῆς του– μὲ τὸν ὁποῖο τερμάτισε τὸν ἐπὶ τῆς γῆς βίον του, μάρτυρες τοῦ ὁποίου γινόμεσθε μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ στενοῦ οἰκογενειακοῦ του περιβάλλοντος, τοῦ Ἰάκωβου Ἀργείου. Ἔτσι, «πάντα τὰ ὅσια πρὸς σωτηρίαν ἐκτελέσας, καὶ τέλος τοῖς θεοῖς καὶ τιμίσις ἐφοδίοις τοῖς τοῦ Χριστοῦ φημι μυστηρίοις διὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἐφοδιασθεὶς πορείαν [...], μάλα γηθοσύνης τῷ καλοῦντι Θεῷ τὸ Πνεῦμα παρέδωκεν ἐν αὐτῇ τῇ ἐνεγκαμένῃ, ἐν αὐτῇ τῇ πατρῴᾳ οἰκίᾳ». Καὶ ὁ Ἰάκωβος Ἀργεῖος θὰ σημειώσῃ, μιλώντας γιὰ τὴν ἴδια τὴ στιγμή τοῦ θανάτου: «Οὐδὲν δ' ἡγωνίασεν, ἢ ἐδειλίασε πρὸς τὴν ἐκδημίαν, ἀλλ' ἄτε ἐν μεγαλοψυχίᾳ, καὶ φιλοσοφίᾳ, καὶ εὐσεβείᾳ τεθραμμένος καὶ ἐπόθει τὴν ἀνάλυσιν, καὶ τὸν σὺν Χριστῷ εἶναι πάντων προϋτίθει τῶν ἐπὶ γῆς»³⁶.

34. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντισματα...*, ὁ.π., σ. 80. Πρόκειται γιὰ τὸ 129ο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο τιτλοφορεῖται: «Περὶ Ἀφορισμοῦ τῶν Ὁρῶν».

35. Οἱ δύο αὐτὲς προσευχὲς δημοσιεύτηκαν τὸ πρῶτον στὸ *Ἐπιστολάριον* –τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο–, μίᾳ συναγωγῇ ἐπιστολῶν, κυρίως τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ γιου του Νικολάου (βλ. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἐπιστολάριον*, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείῳ, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1804, σσ. 341 καὶ 341-343).

36. Βλ. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἱστορία ἱερά...*, ὁ.π.

4. Ὁ Μαυροκορδάτος καὶ οἱ ὀρθόδοξοι ἱεράρχες

Ποιά ἦταν ὁμῶς ἡ στάση τοῦ Ἀλέξανδρου ἔναντι τῶν λειτουργῶν τῆς ὀρθόδοξης πίστεως καὶ δὴ τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν; Ἐπαινοῦσε, ἀπὸ τῇ μιᾷ, τοὺς θρησκευτικοὺς ταγοὺς τοὺς ὁποίους κοσμοῦσαν ἀρετὲς ποὺ συνάδουν μὲ τὸ λειτούργημά τους. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, γράφει γιὰ παράδειγμα γιὰ τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Γεράσιμο: «Αὐτὴν δὲ ὑπερτεθαύμακα τῆς καλῆς προαιρέσεως, καὶ μάλιστα τοῦ ταπεινόφρονος, καὶ ἡθους ὅλως ἐμπρέποντος Ἱεράρχου». Ὁ, ἀπευθυνόμενος σὲ ἄλλον ἱεράρχη, στὸν Χρῦσανθο Νοταρᾶ, Μητροπολίτη Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης καὶ μετέπειτα Πατριάρχη Ἱεροσολύμων, διατρανώνει: «Εὗγε τῆς οὕτω λαμπρᾶς φυλακῆς, εὗγε τῆς μεγαλονοίας, εὗγε τῶν κειμηλίων, ὧν ἡμῖν ἡ μετουσία εἰλικρινῆς ἐστὶ καὶ καθαρά, καὶ τῷ ὄντι οἷαν καὶ ἐπιποθήσασιν»³⁷.

Στηλίτευε, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τοὺς ἱεράρχες ἐκείνους ποὺ μὲ τὴ βιοτὴ τους ἢ τίς νεωτεριστικὲς τους ἀπόψεις καὶ συμπεριφορὰ καταπατοῦσαν τίς ἀρχές τοῦ ὀρθόδοξου βίου καὶ διασάλευαν τὴν τάξη τῆ λειτουργικῆ, διακηρύσσοντας ρητὰ πρὸς πᾶσα κατεύθυνση: «Εἰς μέσον ἀεὶ φανερόν ἐμαυτὸν καταστήσομαι, μήτε καταινοῶντα, μήτε συμπράττοντα ἐν οἷς ἂν ὑμᾶς τῆς εὐθὺ καὶ κατ' ἔχνος τῶν θεσπεσίων πατέρων φερούσης ἐκτετραμμένους ἐπαίσθωμαι»³⁸.

Γράφει, γιὰ παράδειγμα, στὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Γεράσιμο: «Ἡμεῖς δέ, ὅπως, Θεοῦ εὐδοκοῦντος, διὰ τὴν ἄνωθεν εἰρημένην

37. Βλ. ἀντίστοιχα Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἐπιστολαί...*, ὁ.π., σσ. 110 καὶ 131. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ἐκτίμησή του γιὰ δύο ἀκόμη ἐξέχουσες μορφές τοῦ κλήρου, τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν Μελέτιο (1661-1714) καὶ τὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίθεο τὸν Β' (1641-1707). Μὲ παραλήπτη τὸν Δοσίθεο σώζεται ἓνας ἰκανὸς ἀριθμὸς ἐπιστολῶν [πρόκειται γιὰ τίς ὑπ' ἀριθμ. 34, 35, 64, 87, 88, 89, 92, 93, 95, 96, 97 ἐπιστολὲς τῆς συλλογῆς Λιβιδᾶ· βλ. Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου *Ἐπιστολαὶ P*, Θ. Λιβιδᾶς (ἐπιμ.), Τύποις τοῦ Αὐστρουγγρικοῦ Λόγδ, Τεργέστη 1879], τρεῖς ἐκ τῶν ὁποίων (οἱ ὑπ' ἀριθμ. 87, 88 καὶ 89) φανερώνουν τὴν ἀριστη σχέση τῶν δύο ἀνδρῶν. Δηλωτικῆ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῆς στενῆς σχέσης τοῦ Μαυροκορδάτου μὲ τὸν Μελέτιο εἶναι ἡ ἐπιστολὴ ὑπ' ἀριθμ. 74 τῆς ἴδιας συλλογῆς.

38. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἐπιστολαί...*, ὁ.π., σ. 124. Ἡ στάση του αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο ὁδηγεῖται ὁ Ἰάκωβος Ἀργεῖος: «Ὡστε πᾶσαν καταβάλῃσθαι σπουδὴν πρὸς τὸ μηδεμίαν λῦσαι κεραίαν τοῦ νόμου» (βλ. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἱστορία ἱερά...*, ὁ.π.).

εὐλάβειαν παντὸς νεωτερισμοῦ, καὶ ὑπ’ αὐτὸν τὸν ζυγὸν τῆς καταδυναστείας, τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἄσυλον διασώζομεν καὶ ἀδιακλόνητον καὶ ἀπαραμείωτον τὴν ὁλοκληρίαν»³⁹. Ἡ, μιλώντας γιὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Διονυσίου, θὰ τὴν χαρακτηρίσει «τυραννίδα ἀνύποιστον καὶ πανώλεθρον», σημειώνοντας τὰ ἑξῆς: «Ἡ τοῦ κατὰ παραχώρησιν Θεοῦ πεντάκις τοὺς οἵακας τῆς ἀποστολικῆς ὁλκάδος ἀρπάσαντος καὶ πεντάκις ἐλθοῦσα παρ’ ὀλίγον αὐτὴν καταδῦσαι ἐπίβασις τοῦ πατριάρχου Διονυσίου»⁴⁰.

Ἄλλοτε πάλι δὲν θὰ διστάσει ἀκόμη καὶ νὰ συμβουλεύσει τοὺς ἱεράρχες, ὑπενθυμίζοντάς τους τὸν δρόμο ποὺ ὀφείλουν νὰ ἀκολουθήσουν: «Μηδέποτε παρορῶντες τὴν τοῦ Χριστοῦ ναῦν τοῖς κύμασι ποντουμένην, οὐδὲ τοὺς πλωτῆρας, ἀλλ’ ἀμφοτέρους εἰς τὸν λιμένα τῆς σωτηρίας κατάγοντες εὐσεβέστατα καὶ ἀνδρείοτατα»⁴¹.

5. Ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ὁ Πανάγιος Τάφος

Δύο μόλις χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, καὶ συγκεκριμένα στὶς 25 Φεβρουαρίου 1707, ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἔγραφε στὸν Νεόφυτο Νοταρᾶ, «ἐπίτροπον τῶν σεβασμίων ἐν τῇ ἀγίᾳ πόλει Ἱερουσαλὴμ προσκυνημάτων», μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἀδερφοῦ του Χρύσανθου Νοταρᾶ στὸν θρόνο τῶν Ἱεροσολύμων: «ὅπου ἀγαποῦμεν τὸ ἀζήμιον τοῦ Ἀγίου Τάφου, καὶ ἔχομεν εὐλάβειαν εἰς αὐτὰ τὰ ἅγια προσκυνήματα»⁴². Οἱ κουβέντες αὐτὲς εἶναι δηλωτικὲς τῆς ἀγάπης τοῦ Ἀλέξανδρου γιὰ τὰ ἱερὰ προσκυνήματα τῆς Ὁρθοδόξιας καὶ ἀποτελοῦν, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν αἰτία τῆς ἄοκνης προσπάθειάς του νὰ παραμείνουν τὰ προσκυνήματα τοῦ Παναγίου Τάφου ὑπὸ τὴν κατοχὴ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ νὰ μὴν περάσουν στὰ χέρια τῶν Δυτικῶν⁴³. Ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἐπ. Σταματιάδης: «Ἰδίᾳ δ’

39. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἐπιστολαί...*, ὁ.π., σ. 113.

40. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἐπιστολαί...*, ὁ.π., σσ. 120 καὶ 121.

41. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἐπιστολαί...*, ὁ.π., σ. 119.

42. Eu. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor, partea I 1320-1716*, vol. xiv, Tipărituri de N. Iorga, București 1915, σ. 383.

43. Τὸ συγκεκριμένο αἶτημα ἀπόσπασης τῶν ἱερῶν προσκυνημάτων ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Ὁρθοδόξων κατατέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν Αὐστρία, ὅσο βρισκόνταν σὲ ἐξέλιξη

ὅταν οἱ σύμμαχοι ἀπήτησαν τὰ προσκυνήματα τῆς Ἱερουσαλήμ ὑπὲρ τῶν Φραγκισκάνων καὶ τὴν αὕξησιν τῶν ἐπὶ τῆς Χίου δικαιωμάτων τῶν Ἰησουϊτῶν, ὁ Μαυροκορδάτος προσήνεγκε τῇ ὀρθοδοξίᾳ μεγίστην ὑπηρεσίαν καταπολεμήσας ἐντόνως καὶ ἐκμηδενίσας τὰς ἀξιώσεις ἐκεῖνας»⁴⁴.

Ἔτσι, θὰ σημειώσῃ –συμπληρωματικά– ὁ Ἀργυρόπουλος: «τὰ δὲ δι’ αὐτοῦ ἐκδοθέντα καὶ (ὡς φημίζεται) ὑπ’ αὐτοῦ συνταχθέντα Σουλτανικὰ προστάγματα (χάτια) ἐχρησίμευσαν πρὸς λύσιν τῶν καθ’ ἡμᾶς γεννηθεισῶν ἀμφισβητήσεων καὶ τῶν νεωστὶ συνταχθέντων προσταγμάτων παρὰ τοῦ νῦν βασιλεύοντος τῆς Τουρκίας»⁴⁵.

6. Ὁ Μαυροκορδάτος καὶ οἱ ὀρθόδοξοι ναοὶ

Ἐπίσης, δὲν ἦταν λίγες οἱ φορὲς ποὺ ὁ «ἐξ Ἀπορρήτων» ἔδειξε ἔμπρακτα τὴν ὑποστήριξή του στὴν Ὀρθοδοξία καὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἱερῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἔτσι, παραδείγματος

οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ Συνθήκη τοῦ Κάρολιτς (1699). Γιὰ τὸν ἀντικαθολικισμό ἐν γένει τοῦ Μαυροκορδάτου βλ. D. Livianos, “Pride, prudence, and fear of God: the loyalties of Alexander and Nicholas Mavrocordatos (1664-1730)”, D. Ricks, M. B. Trapp (ἐκδ.), *Dialogos: Hellenic Studies Review* 7 (2000), σσ. 2-3, ἀλλὰ καὶ N. Μαυρέλος, «Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ Ἀπορρήτων καὶ ὁ γιὸς του Νικόλαος μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως: ἡ πολιτισμικὴ ταυτότητα καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐποχὴ καὶ τὸ ἔργο τους», *Θεολογία* 93, 1 (2022), σσ. 51-75.

44. Ἐπ. Ἰ. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι τῶν Ἑλλήνων Μεγάλων Διερχομένων τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους*, Τύποις Ἀ. Κτενᾶ καὶ Π. Σούτσα, Ἀθήνησι 1865, σσ. 76-77. Τὸ ἐν λόγῳ ὥστόσο ζήτημα προέκυψε καὶ ἀργότερα (1707), τὴ φορὰ αὐτὴν μὲ τοὺς Τούρκους, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ἀποστολόπουλος (Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Μέρους τοῦ 1707: τὰ σοβαρὰ ζητήματα καὶ οἱ μικρὲς ἀπολαύσεις», στό: Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες. Δοκιμὲς ἐρμηνείας & Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 2003, σσ. 129-130). Γιὰ περαιτέρω λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῶν Ἁγίων Τόπων βλ. τὰ ὅσα καταγράφει ὁ Ἀργυρόπουλος [βλ. Π. Ἀργυρόπουλος (1853), «Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων», στό: *Λόγοι ἐκφωνηθέντες τὴν 28 Σεπτεμβρίου 1852 ὑπὸ τοῦ πρώην πρυτάνεως Σπυρίδωνος Πήλληκα καὶ ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Περικλέους Ἀργυροπούλου*, Ἐκ τοῦ Βασιλικοῦ Τυπογραφείου, Ἐν Ἀθήναις 1853, σσ. 43-44], καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Γεώργιος Μαυροκορδάτος (βλ. Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων», στό: Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἐπιστολαί...*, ὁ.π., σσ. 4α'-4β').

45. Π. Ἀργυρόπουλος, «Ἀλέξανδρος...», ὁ.π., σ. 39.

χάριν, στὸν Πατριαρχικὸ Ναὸ «τῷ μὲν 1705, κατὰ φεβρουάριον, ἐδωρήσατο καθὰ γράφει ἡ σημείωσις, “14 φελόνια καὶ 15 ἐπιτραχήλια”, τῷ δὲ 1706 κατ’ αὐγουστον [...] “ἀφιερῶσατο τῇ καθ’ ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἐκκλησίᾳ πολυκάνδηλον ἐν ἀργυροῦν ἔλκον βάρος ὀκάδων σχεδὸν 10, [...] τῷ αὐτῷ μηνὶ ἀφιερῶσατο δισκοπότηρον μετὰ δισκαρίου καὶ ἀστερίσκου, ζέσεως τε καὶ ἱερᾶς λόγχης, ἅπαντα ἐξ ἀργύρου καθαροῦ, καὶ λεπτουργεῖα τέχνης ἐσκευασμένα”»⁴⁶. Ἐπίσης, ὁ Καισάριος Δαπόντες μᾶς πληροφορεῖ πῶς ὁ Ἀλέξανδρος «ἀνεκαίνισε μέρος πολὺ τοῦ βασιλικοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου τῆς Παναγίας εἰς τὸ νησί τῆς Χάλκης, εἶναι καὶ ζωγραφισμένος εἰς τὸ τραπεζαρίον»⁴⁷. Καὶ ἡ στήριξή του αὐτὴ στὴν Ὁρθοδοξία δὲν περιορίστηκε στοὺς ἐντὸς τῆς Πόλεως ἱεροὺς ναοὺς, ἀλλὰ καὶ «πέραν τῶν ὁρίων τῆς Τουρκίας [...], διότι διὰ τῆς ἐπιρροῆς του καὶ τῆς προστασίας του ἀνηγέρθη κατὰ πρῶτον ἐν Βιέννῃ ἐκκλησία τοῦ ἀνατολικοῦ δόγματος», σύμφωνα μὲ πληροφορία ποὺ διασώζει ὁ Ἀργυρόπουλος⁴⁸.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἐξέφραζε καὶ τὴν ἀπεριόριστη θλίψη του ὅταν ἔβλεπε ἓναν ὀρθόδοξο ναὸ νὰ ὑφίσταται φθορά. Εἶναι χαρακτηριστικὴ, γιὰ παράδειγμα, ἡ περίπτωση τῆς φωτιᾶς ποὺ ξέσπασε στὴν περιοχὴ τοῦ Γαλατᾶ, κατακαίγοντας μαζί μὲ τὰ σπίτια καὶ τοὺς ἐκεῖ ὀρθόδοξους ναοὺς. Μὲ ἀφορμὴ τὸ γεγονὸς αὐτό, γράφει ὁ Ἀλέξανδρος «Ἰακώβω τῷ Διδασκάλῳ»: «Ἡμῶν καὶ γὰρ ἦψατο τῆς ἐπηρείας ταύτης ἡ χαλεπωτάτη ἐξώλεια, τοὺς ναοὺς ἡμῶν ἐξαφανίσασα, οὓς εἴχομεν καταφυγὴν οἱ δεῖλαιοι, συμφορῶν παραμύθιον, ἄσυλον εὐσεβείας, πνευματικὸν ἐνδιαίτημα, ψυχῶν ἐντρύφημα, ἁμαρτημάτων λυτήριον, μυστηρίων λειμῶνα, ἐορτὴν καὶ πανήγυριν»⁴⁹.

Καὶ ὅπως θὰ ἐξομολογηθεῖ ὁ ἴδιος σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Δανιήλ, Μητροπολίτη Ἀγχιάλου, «οὐ γὰρ περὶ σμικρῶν ὁ ἀγών, ἀλλὰ περὶ παντός, καὶ αὐτῆς τῆς μητρὸς ἡμῶν, τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας, ἀφ’ ἧς πᾶν ἀρνύμεθα [= λαμβάνουμε] γέρας καὶ ἀποζῶμεν οὐκ ὀλίγων ὄσων ἀπολαύοντες». Ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ μιὰν ἄλλη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν

46. Μ. Ἰ. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1883, σ. 107.

47. Κ. Δαπόντες, «Ἱστορικός...», ὁ.π., σσ. 165-166.

48. Π. Ἀργυρόπουλος, «Ἀλέξανδρος...», ὁ.π., σ. 39.

49. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἐπιστολαί...*, ὁ.π., σ. 165. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν δάσκαλο τῶν παιδιῶν τοῦ Ἰακώβου Ἀργεῖο.

Μητροπολίτη Κυζίκου Κύριλλο θὰ ἐπισημάνει πὼς «οὔτε τὸ θεῖον περιορᾶν ὑβριζόμενον, οὔτε τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν δυναίμην παρορᾶν πεπατημένην, τὴν τροφόν, τὴν διδάσκαλον, τὴν εὐεργέτιδα, τὴν καὶ φῦσαν καὶ θανόντας ἐνστερνισαμένην»⁵⁰.

Θὰ κλείσουμε τὰ σχετικά μὲ τὴ στήριξη τοῦ Μαυροκορδάτου στὴν Ὁρθοδοξία, παραθέτοντας ὅσα καταγράφει στὰ 1705, σὲ πατριαρχικὸ συνοδικὸ Γράμμα, ὁ Πατριάρχης Γαβριὴλ ὁ Γ' (θάν. 1707). Στις ἀράδες ποὺ ἀκολουθοῦν ἀποτυπώνεται εὐγλωττα ἡ ἐκτίμηση τοῦ ἱεράρχη – καὶ συνάμα σύσσωμης τῆς Ἐκκλησίας– στὸ πρόσωπο τοῦ «ἐξ Ἀπορρήτων» γιὰ ὅσα αὐτὸς ἔκανε γιὰ χάρη τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας: «ἅτε συντρέχοντι καὶ βοηθοῦντι διηνεκῶς λόγῳ καὶ ἔργῳ ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς ἀνάγκαις καὶ χρεαίαις, κοινωφελεῖ τε καὶ χρησίμῳ ἐν τῷ λέγειν καὶ πράττειν τῷ χριστωνύμῳ τελοῦντι πληρώματι, καὶ μηδέποτε διαλείποντι ὑπερασπίζεσθαι μεθ' ὅσης προθυμίας, δι' ἔμφυτον αὐτοῦ καλοκάγαθίαν καὶ πόθον ἐνθεον τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ μητρὸς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἄλλως τε χρηστῷ τε πάνυ, καλῷ τε κάγαθῷ, παντοίαις ἀρεταῖς κομῶντι καὶ περιφανεῖ τυγχάνοντι, ὥστε μέχρι τερμάτων τῆς οἰκουμένης γνωρίζεσθαι»⁵¹.

Ὅλα βέβαια τὰ παραπάνω ἀποκτοῦν μεγαλύτερη ἀξία, ἂν ἀναλογισθοῦμε τὴ θέση τὴν ὁποία κατεῖχε ὁ Ἀλέξανδρος στὴν ὀθωμανικὴ κρατικὴ μηχανὴ καὶ πόσο λεπτοὶ ἦταν οἱ χειρισμοὶ ποὺ ἀπαιτοῦνταν, προκειμένου νὰ ὑποστηρίξει –ἀκίνδυνα– τὴν Ὁρθοδοξία ὑπὸ τὸ ἄγρυπνο βλέμμα τοῦ Σουλτάνου. Ἐχοντας συναίσθηση αὐτῆς τῆς κατάστασης, γράφει σὲ μία του ἐπιστολῆ: «Οἶσθα γὰρ ὡς αἱ αὐλικαὶ μέριμναι κατεδεδουκῆναι τυγχάνουσι τὰ σπλάγχνα καὶ τὰ μέλη καὶ τὸ δὴ πάντων χαλεπώτατον, ἦν ταύτης, ἦν ἀγιστεύομεν θρησκείαν, ὧσι πολέμιοι, οἷς ὑπηρετεῖν εἰλήχαμεν, ὥσπεροῦν καὶ εἰσι, καὶ ὑποπτα αὐτοῖς ὑπάρχει ἀεὶ πρὸς ἡμᾶς ἅπαντα»⁵².

Σὲ ἀναγνώριση ἐνδεχομένως ὅλης αὐτῆς του τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς στήριξης ποὺ παρεῖχε –ἐν γένει– στὴν Ἐκκλησία, τὸ Οἰκουμενικὸ

50. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἐπιστολαί...*, ὁ.π., σσ. 120 καὶ 123-124, ἀντίστοιχα.

51. Eu. Hurmuzaki, *Documente...*, ὁ.π., σ. 366.

52. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἐπιστολαί...*, ὁ.π., σ. 145. Ἀνάλογες σκέψεις συναντοῦμε καὶ στὰ *Φροντίσματα*: «Αἱ μεγάλοι τιμαὶ τοὺς κεκτημένους δεινοὺς κινδύνους κατατρυχοῦσι» (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα...*, ὁ.π., σ. 92).

Πατριαρχείο θέλησε νὰ τὸν τιμήσει μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ «Μεγάλου Λογοθέτου» καὶ τοῦ «Μεγάλου Σκευοφύλακος».

7. Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Μαυροκορδάτου

α. Ἡ θεία πρόνοια

«Παρά Θεοῦ πάντα»⁵³. Μὲ αὐτὴν τοῦ τῇ φράση ὁ Μαυροκορδάτος ἐκφράζει –στεντορεία τῇ φωνῇ– τὴν ἄποψή του πὼς ἡ θεία πρόνοια εἶναι αὐτὴ ποὺ ὁδηγεῖ τὰ βήματα τοῦ ἀνθρώπου, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσους θεωροῦν πὼς παρέμβαση θεϊκὴ στὰ ἀνθρώπινα δὲν ὑπάρχει⁵⁴. Στὴ θεία πρόνοια μάλιστα θὰ ἀφιερῶσει ἓνα ἀπὸ τὰ κεφάλαια (τὸ 10ο) τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν *Φροντισμάτων* του, στὸ ὁποῖο –μεταξὺ ἄλλων– θὰ γράφει: «Οὐχ ὥς ἐθέλουσιν ἄνθρωποι, ἀλλ’ ὥς ὁ Θεὸς βούλεται διατίθῃσι τὰ καθ’ ἡμᾶς, καὶ Θεοῦ μὴ συνευδοκοῦντος μυρίῳ πόνῳ μηδὲν κατορθοῦται, καὶ διδόντος κατὰ θυμὸν ἡμῖν ἅπαντα χορηγεῖται». Καὶ παρακάτω: «Πᾶς αὐτῶν [ἐνν. τῶν ἀνθρώπων] ὁ πόνος ἐπὶ ματαίῳ δαπανᾶται, μὴ νεύοντος Θεοῦ τοῦ τὰ πάντα διήκοντος, καὶ πάντα διοικοῦντος ὡς αὐτῷ φίλον ἐστί»⁵⁵.

β. Θεός-Σωτήρας

Μία ἀπὸ τὶς πλεόν χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις τῆς θεϊκῆς παρέμβασης στὰ ἀνθρώπινα εἶναι ἡ ἀποστολή–κατὰ ἐπιθυμία τοῦ Θεοῦ– τῶν προφητῶν στὸν κόσμος: «Προφήτας ἤνεγκεν ἡ ἐξ ὕψους πρόνοια, καὶ κηδεμονία», γράφει ὁ Μαυροκορδάτος, «φιλανθρωπευομένη περὶ

53. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα...*, ὁ.π., σ. 27.

54. Γιὰ παράδειγμα, ὅπως διαβάζουμε στὰ *Ῥωμαϊκά*, ἐνῶ ὅλοι πίστευαν ἀκράδαντα πὼς ἡ ἐπιδημία ποὺ ἔπληξε τὴ Ῥώμη τὸ 452 π.Χ. ὀφειλόταν «τῇ ἐξ ὕψους δυσμενείᾳ», θεωρώντας πὼς «οὐχὶ διὰ σπουδῆς εἶναι καὶ μερίμνης τῷ θείῳ τὰ ἀνθρώπινα», πολὺ γρήγορα συνέβη «διὰ ῥῆδην ἐψεῦσθαι», καθὼς «τὸ δὲ ἐπιὸν ἔτος [...] τῇ Ῥώμῃ δὲ ὑγίειαν [...] παρέσχε» (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὁ.π., σσ. 208, 25-26, 208, 20-21, 208, 33 καὶ 208, 28-31, ἀντίστοιχα).

55. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα...*, ὁ.π., σσ. 11 καὶ 27, ἀντίστοιχα. Ἀνάλογες ἀπόψεις ἐκφράζονται καὶ στὰ *Ῥωμαϊκά*: «τῆς ἄνω προνοίας οὕτω διατιθεμένης ἅ τυχαίως οἴονται τινες συμβαίνειν» (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὁ.π., σ. 197, 29-30) καὶ «τοῦ κρείττονος οὕτω τὰς ἀρχὰς ἀφαιρουμένου καὶ διδόντος ὅτῳ ἂν βούλοιτο» (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὁ.π., σ. 610, 31-32).

τὸ ἀνθρώπειον, ὥς ἂν ἄρα ταῖς διαπειλητικαῖς προρρήσεσιν αἱ τῆς κακίας ὑπερβολαὶ κολαζόμεναι κατασταλεῖν»⁵⁶.

Πράγματι, ὁ Θεὸς παρεμβαίνει σωτήρια, ἀποδεικνύοντας πόσο φτωχὰ εἶναι ἐνώπιον τῆς βούλησης τῆς θεϊκῆς τὰ σχέδια τὰ ἀνθρώπινα, ὅπως ἀφήνει νὰ φανεῖ καὶ ἡ ἀκόλουθη φράση τῶν Ῥωμαϊκῶν: «Καὶ δὴ Ἰταλίας μὲν αὐτίκα, μετ’ οὐ πολὺ δὲ καὶ Σικελίας ἀπάσης κύριοι γεγόνασιν [ἐνν. Ῥωμαῖοι], τοσόνδε ἀνθρώπινος λογισμὸς, Θεοῦ μὴ διδόντος, ὥς πορρώτατῳ πλανᾶται τοῦ μελετηθέντος»⁵⁷.

Ἔτσι, ἀνατρέπονται ἀκόμη καὶ οἱ πρὸ ἀπαισιόδοξης ἀνθρώπινες σκέψεις καὶ ἐκτιμήσεις, ἀλλάζοντας –πολλὰς φορές– ἄρδην ἢ φορὰ τῶν πραγμάτων: «Καὶ μάλα γὰρ προνοίας καὶ προμηθείας [= προνοητικότητάς] ἐξήρηται τὰ καθ’ ἡμᾶς, κἄν σμικρὸν ἔσθ’ ὅπου σκάζοντα [= «χωλαίνουσι»], τελευτὴν ὅμως αἰεὶ χρηστοτέραν ἔχει καὶ οἱ ἐν ἐλπίσι διαγενόμενοι τῶν ποθουμένων τέλος οὐκ ἀποτυγχάνουσιν»⁵⁸.

Ἀπήχηση αὐτῆς τῆς ἁποφῆς συναντοῦμε καὶ στὸ 26ο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν Φροντισμάτων, τὸ ὁποῖο τιτλοφορεῖται «Ὅτι παρὰ Θεοῦ πάντα»: «Ἄλλαι μὲν βουλαὶ ἀνθρώπων, ἄλλα δὲ ἐπιτελεῖ ὁ Θεός. Καὶ πολλὰ μὲν οὕτω κελεύοντος θαυμασίοις τρόποις εὐοδοῦνται, κἄν μυρίοι τινὲς τὰναντία φρονῶσι, κἄν ἀπ’ ἐναντίας βαδίζωσι».⁵⁹ Καὶ ἡ βουλὴ τοῦ Θεοῦ δὲν ἀνατρέπει μόνο τὰ σχέδια τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ σύμπασα ἡ φύση ὑποτάσσεται στὶς ἐπιταγές της, ὅπως διαφαίνεται, γιὰ παράδειγμα, στὴ θαυματουργή σωτηρία τοῦ προφήτη Ἰωνᾶ: «Οὕτως ὑπηρετεῖν ἡ Φύσις οἶδε τῷ Δημιουργῷ, τῶν ἰδίων ὅρων ἐξισταμένη, καὶ εἰς τὴν ἐναντίαν διάθεσιν μεταπίπτουσα»⁶⁰.

γ. Θεός-τιμωρὸς

Ὁ Θεὸς ὅμως δὲν ἐπεμβαίνει, σύμφωνα μὲ τὸν Μαυροκορδάτο, μόνον ὥς σωτήρας ἀλλὰ καὶ ὥς τιμωρός, καθὼς: «αἱ τιμωρίαι ἀνήκουσι τῷ

56. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἱστορία ἱερά...*, ὁ.π., σ. σιέ’. Βλ. εἰδικώτερα τὰ θαυμαστά –κατ’ ἐντολὴν καὶ παραχώρησιν τοῦ Θεοῦ– γεγονότα στὰ ὁποῖα πρωταγωνίστησαν οἱ προφῆτες Ἠλίας (σσ. σιθ’-σκα’) καὶ Ἐλισσαῖος (σσ. σχβ’-σχγ’).

57. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὁ.π., σ. 332, 31-34.

58. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὁ.π., σσ. 208, 33-209, 2.

59. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα...*, ὁ.π., σ. 27.

60. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἱστορία ἱερά...*, ὁ.π., σ. σκζ’.

Θείω, καὶ διὰ τοῦτο λέγεται Θεὸς ἐκδικήσεων»⁶¹. Τὰ Ῥωμαϊκὰ μᾶς προσφέρουν ἄφθονα παραδείγματα.

Ἔτσι, «κεραυνῷ βληθεὶς» ὁ δωδέκατος βασιλιᾶς τῶν Λατίνων, ὀνόματι Ἀλλάδης Συλίου, «τὰς εὐθύνας ὑπέδωκε τῆς κακοζηλίας», ἐνῶ «καὶ Δέκιος μὲν, ὁ τοῦ στρατεύματος καὶ τοῦ ἀδικήματος καθηγεμῶν, [...] τῶν ὁμμάτων ἀποστερηθεὶς, παράδειγμα γέγονε λαμπρότατον ἐς πάντας ἀνθρώπους τῆς ἐξ ὕψους ὀργῆς καὶ δυσμενείας». Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ δικτάτορας Σύλλας «ἐκ τῆς ἔνδον ὑπέραγαν σήψεως καὶ φθορᾶς ἥ, μᾶλλον φάναι, ἐκ τῆς ἄνωθεν ὀργῆς, τῆς τῶν κολάσεων ἐπαγούσης τὰ προοίμια, [...] εἰς φθειρίασιν ἐνέπεσε καί, τοῦ πάθους ἀνηκέστου γενομένου, αἰσχίστῳ καὶ ἀνιαρῷ θανάτῳ καὶ οὗτος ἐτελεύτησε»⁶².

Ἰδιαίτερο ὥστόσο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ζήτημα τῆς παρέμβασης τοῦ Θεοῦ στὰ ἀνθρώπινα ὡς Θεοῦ-τιμωροῦ ἔχει καὶ ἓνα ἀκόμη ἀπόσπασμα. Τὰ γεγονότα τοποθετοῦνται στὸ ἔτος 114 π.Χ., τότε ποὺ οἱ Ῥωμαῖοι μετὶς ἀκολασίης τοὺς «ὄλω σθένει τὴν ἀπ' οὐρανοῦ εἶλκον ὀργὴν καὶ δυσμένειαν». Ἦταν, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ ἡ συμπεριφορὰ –γράφει ὁ Μαυροκορδάτος– τριῶν νεαρῶν γυναικῶν ποὺ δὲν δίστασαν νὰ συνευρεθοῦν ἐρωτικὰ ἀκόμη καὶ μετὰ τοὺς ἀδερφοὺς τοὺς, «ἀθεμίτῳ ἔρωτι πυρακτούμεναι». Ἡ πράξη τοὺς ὥστόσο αὐτὴ ὄχι μόνον δὲν κατακρίθηκε ἀπὸ τοὺς Ῥωμαῖους, ἀλλὰ –τουναντίον– «συνηγόρων καὶ προμάχων εὐμοίρησαν καὶ τῆς αἰτίας ἀπελύθησαν»⁶³.

Αὐτὸ ὅμως ποὺ δὲν ἔπραξαν οἱ ἄνθρωποι τὸ ἔπραξε ὁ Θεός. Ἔτσι, «θεοσημεῖαις ὕστερον αὐτὸς ὁ οὐρανός, κατὰ τῆς ἀσελγείας ἐξοπλισθεὶς, τὰς ἀκολάστους παρθένους ἅμα τοῖς συνηγόροις εἰς τὴν ἀνέκαθεν εἰθισμένην ὑπόγειον καταδίκην ἀνήρπασε». Στάλθηκαν μάλιστα ἄνωθεν σημάδια τῆς θεϊκῆς ὀργῆς. Συγκεκριμένα: «φῶς τε γὰρ αἰθέριον νυκτὸς ἑωραθῆναι καὶ τὴν γῆν κατὰ τὸ Ἀλβανὸν ὅρος διαρρόαγῆναι καὶ κεχυκέναι ἐπὶ πολὺ καὶ ἐν τῇ Γαλατίᾳ τὸν οὐρανὸν εἰς πῦρ ἀθρόως ἐκκεκαῦσθαι λόγος ἔχει». Ἐπίσης, «λιμοὶ τε καὶ λοιμοὶ καὶ ὅπλα πολέμια καὶ ὅποσα τῆς ἄνωθεν ὀργῆς καὶ δίκης ὑπάρχουσιν

61. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα...*, ὁ.π., σ. 139.

62. Βλ., ἀντίστοιχα, Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὁ.π., σσ. 91, 23 καὶ 338, 4-8, καθὼς καὶ 774, 29-34.

63. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ῥωμαϊκά...*, ὁ.π., σσ. 710, 15, 710, 17-18 καὶ 710, 22-23, ἀντίστοιχα.

ὕπουργά ὄργανα ἐπαλλήλως ἐμπίπτοντα τοὺς ἀτακτοῦντας σωφρονεῖν ὑπῆγον»⁶⁴.

Ἡ τελευταία φράση τοῦ ἱστορικοῦ ἀξίζει νὰ σχολιαστεῖ: Ἡ «ἄνωθεν ὀργή καὶ δίκη» κολάζει «τοὺς ἀτακτοῦντας», χρησιμοποιώντας ὡς «ὕπουργά ὄργανα» τιμωρίες διαφόρων εἰδῶν. Στόχος βέβαια δὲν εἶναι ἡ ἐκδίκηση τοῦ διαπράττοντος ἁμαρτία ἀνθρώπου, ἀλλὰ τό «σωφρονεῖν», ἡ συνειδητοποίηση δηλαδὴ τοῦ λάθους του καὶ ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἐπανάληψής του.

SUMMARY

“Everything from God”: Alexander Mavrocordatos the “Exaporit” (1641-1709) and Orthodoxy

By Dimitrios Tzelepis, *PhD, PostDoc*
Democritus University of Thrace

The present paper is an effort to offer a sketch of Alexander Mavrocordatos' (the so called “Exaporit”) personality, as one of the most important ones amongst the Greeks during the 17th century, focusing on his relation with the Orthodoxy. More specifically, we will try to trace his views on atheism and superstition, but also describe his orthodox way of life. There will be a reference to his well-organized efforts to keep the Holy Sepulchre in the hands of the Orthodox, as well as his strong interest for the orthodox churches' construction and reconstruction. Finally, we will try to point out his relations with orthodox leaders, as well as the presence of God in his works, from another perspective which includes the history and the social, moral and ritual sides of the religious phenomenon in modern society.

64. Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Τὰ Ρωμαϊκά...*, ὁ.π., σσ. 710, 23-26, 710, 26-29 καὶ 710, 31-34.